

16. Akchurin M. *Istoriya sozdaniya respublik Sredney Azii: arkhivnye issledovaniya*. — Zhurnal «Istoriya i sovremennost», №2, 2014. 125 p.
17. Akbaraliyev T. *Oshskiy konflikt 1990 goda: etnopoliticheskiy analiz*. — Bishkek: Universitetskaya tipografiya, 2013. 55 p.
18. Asanov Zh. *Formirovanie granits Tsentralnoy Azii v 1920–30-kh godakh*. — Astana: Eurasia, 2018. 15 p.
19. Keller, Shoshana. *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917–1941*. — Praeger, 2001. 14 p.
20. Kalashnikov A. *Natsionalnaya gosudarstvennost v SSSR i paradoksy raspada*. — M.: Nauka, 1999. 89 p.
21. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). Fond 141, Inventory 1, File 128 — *Materials on the Delimitation between the Kazakh ASSR and the Kirghiz ASSR, 1924*. 141 p.
22. Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI). Fond 17, Inventory 84, File 109 — *Correspondence of the Organizational Bureau of the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks) on Central Asian Affairs*. 42 p.
23. Central State Archive of Uzbekistan. Fond 276, Inventory 2, File 43 — *Draft Delimitation of National Borders in the Fergana Valley*. 45 p.
24. Pravda newspaper, September 1924 — *On National Delimitation in Central Asia (Publication of the Decisions of the Organizational Bureau)*. 54 p.
25. Minutes of the Organizational Bureau of the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks) for 1924 — *On the Establishment of the Uzbek and Turkmen Soviet Socialist Republics (available in the RGASPI Digital Archive)*. 24 p.

FTAXP/MPHTI/IRSTI: 03.91.91.

ӘӨЖ/УДК/UDC 94(474.3):330.5"1920/1991

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.010>

А.У. Ермеккалиев¹*, Д.Б. Асымова²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты,
Алматы, Қазақстан
<https://orcid.org/0009-0001-0910-8208>

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы PhD доктор,
Алматы, Қазақстан
<https://orcid.org/0000-0003-4322-4584>
E-mail: ermekqali@gmail.com, Damu_kaznpu@mail.ru

ЭСТОНИЯНЫҢ КЕҢЕС ОДАҒЫНА ҚОСЫЛУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ: ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада 1940 жылы Эстонияның Кеңес Одағы құрамына енгізілуінің әлеуметтік-экономикалық салдары және осы өзгерістермен сабақтасқан күштеп көшіру саясаты тарихнамалық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – кеңестік биліктің Эстониядағы саяси және шаруашылық қайта құруларының мазмұнын ашып, Балтық өңірінен Қазақ КСР-іне бағытталған көші-қон мен депортация үдерістерінің тетіктерін, ауқымын және салдарын анықтау. Деректік негізге Қазақстан Республикасы Президенті архивінің, Ресей Федерациясының мемлекеттік және ведомстволық архивтерінің материалдары, НКВД есептері, партия-

лық статистика, жарияланған құжаттар жинақтары мен депортация куәгерлерінің естеліктері алынды. Жұмыста тарихи-салыстырмалы, тарихнамалық, жүйелік және деректанулық талдау, сондай-ақ сандық мәліметтерді салыстыру тәсілдері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде 1940–1943 жылдары Қазақстандағы партия ұйымдарында тіркелген эстондардың саны өскені, депортацияланғандар қатарында лютеран дін қызметкерлерінің болғаны және олардың мүлкі мен діни инфрақұрылымының мемлекет қарауына өткені анықталды. Кеңестік экономикалық орталықтандырудың сыртқы саудаға, жеке меншікке және шетелдік инвестицияларға ықпалы да сараланды. Тарихнамалық салыстыру кеңестік, посткеңестік және батыстық зерттеулерде оқиғалардың құқықтық бағасы, депортация көлемі мен әлеуметтік салдары әртүрлі түсіндірілетінін көрсетті. Қорытындыда Эстониядан көшірілген адамдардың Қазақстанға бейімделуі тілдік және мәдени сабақтастықтың әлсіреуімен қатар жүргені, ал мәселені толық ашу үшін архивтік статистика мен жеке естеліктерді өзара тексеру қажет екені тұжырымдалды.

Кілт сөздер: Эстония, Кеңес Одағы, көші-қон саясаты, жер аудару, Қазақстан, әлеуметтік трансформация, тарихнама.

А.У. Еремекқалиев¹*, Д.Б. Асымова²

¹*PhD докторант Казахского национального государственного университета имени Абая,
г. Алматы, Казахстан
<https://orcid.org/0009-0001-0910-8208>*

²*Ст.преподаватель доктор PhD
Казахского национального государственного университета имени Абая г.Алматы, Казахстан,
<https://orcid.org/0000-0003-4322-4584>
E-mail: ermekqali@gmail.com, Damu_kaznpu@mail.ru*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРИСОЕДИНЕНИЯ ЭСТОНИИ К СОВЕТСКОМУ СОЮЗУ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье представлен историографический анализ социально-экономических последствий включения Эстонии в состав Советского Союза в 1940 г. и связанной с этими преобразованиями политики принудительного переселения. Цель исследования – раскрыть содержание советских политических и хозяйственных мер в Эстонии, определить механизмы, масштабы и последствия миграционных и депортационных потоков из Балтийского региона в Казахскую ССР. Источниковую основу составили материалы Архива Президента Республики Казахстан, государственных и ведомственных архивов Российской Федерации, отчеты НКВД, партийная статистика, опубликованные сборники документов и воспоминания депортированных. Используются историко-сравнительный, историографический, системный и источниковедческий методы, а также сопоставление количественных данных. Установлено, что в 1940–1943 гг. число эстонцев, учтенных в партийных организациях Казахстана, возросло; среди депортированных находились лютеранские священнослужители, а имущество религиозных общин переходило под контроль государства. Проанализировано влияние советской экономической централизации на внешнюю торговлю, частную собственность и зарубежные инвестиции в Эстонии. Сопоставление советской, постсоветской и западной историографии выявило различия в правовой оценке событий, определении масштабов депортаций и интерпретации их социальных последствий. Сделан вывод, что адаптация переселенцев в Казахстане сопровождалась ослаблением языковой и культурной

преемственности, а дальнейшее изучение темы требует взаимной проверки архивной статистики, административ-ной документации и личных свидетельств.

Ключевые слова: Эстония, Советский Союз, миграционная политика, депортация, Казахстан, социальная трансформация, историография.

A.U. Yermekkaliyev¹, D.B. Assymova²

¹PhD student, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.
<https://orcid.org/0009-0001-0910-8208>

²Senior Lecturer, PhD, Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan.
<https://orcid.org/0000-0003-4322-4584>
E-mail: ermekqali@gmail.com, Damu_kaznpu@mail.ru

SOCIO-ECONOMIC ASPECTS OF ESTONIA'S INCORPORATION INTO THE SOVIET UNION: A HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS

Abstract

This article offers a historiographical analysis of the socio-economic consequences of Estonia's incorporation into the Soviet Union in 1940 and the policy of forced resettlement associated with the ensuing transformations. The study aims to clarify the political and economic measures introduced by the Soviet authorities in Estonia and to identify the mechanisms, scale, and consequences of migration and deportation from the Baltic region to the Kazakh SSR. The source base includes records from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, state and departmental archives of the Russian Federation, NKVD reports, Communist Party statistics, published document collections, and deportees' memoirs. Historical-comparative, historiographical, systemic, and source-critical methods were combined with the comparison of quantitative data. The study establishes that the number of Estonians recorded in Kazakhstan's party organizations increased between 1940 and 1943. It also identifies Lutheran clergy among the deported population and examines the transfer of religious property and infrastructure to state control. The analysis further considers the impact of Soviet economic centralization on foreign trade, private property, and overseas investment in Estonia. A comparison of Soviet, post-Soviet, and Western scholarship reveals divergent legal assessments of the 1940 events, estimates of deportation, and interpretations of their social consequences. The article concludes that adaptation in Kazakhstan was accompanied by weakened linguistic and cultural continuity and that further research requires systematic cross-checking of archival statistics, administrative records, and personal testimony.

Keywords: Estonia, Soviet Union, migration policy, deportation, Kazakhstan, social transformation, historiography.

Кіріспе

Эстонияның XX ғасырдағы саяси тарихы Бірінші дүниежүзілік соғыс пен Ресей империясының ыдырауынан кейін қалыптасқан жаңа халықаралық тәртіппен тығыз байланысты. 1917 жылы эстон саяси өкілдері автономия мәселесін көтеріп, 1920 жылғы Тарту бейбіт шарты Эстония Республикасының тәуелсіздігін құқықтық тұрғыдан бекітті [1]. Алайда 1939–1940 жылдары Еуропадағы күштер арақатынасының өзгеруі Балтық мемлекеттерінің жағдайын түбегейлі өзгертті. Эстонияның КСРО құрамына енгізілуінен кейін меншік қатынастары,

сыртқы сауда және мемлекеттік басқару кеңестік үлгіге көшірілді; мұның артынша саяси қуғын-сүргін мен халықты күштеп қоныс аударту науқандары жүрді. Бұл оқиғалардың сипаты кеңестік, посткеңестік және батыстық тарихнамада әртүрлі бағаланады. Бір еңбектер қауіпсіздік пен соғыс жағдайын алға шығарады [2]. Екінші бағыт бұл оқиғаларды оккупация, ұлттықтандыру және мемлекеттік зорлық саясатының құрамдас бөлігі ретінде түсіндіреді [3]. Қазақстан тарихнамасында Эстониядан көшірілген адамдардың нақты құрамы, олардың республика аумағына келу жолдары және кейінгі әлеуметтік бейімделуі әлі де толық зерттелмеген. Осыған байланысты мақаланың мақсаты – архивтік материалдар мен ғылыми әдебиетті салыстыра отырып, Эстонияның КСРО құрамына енгізілуінің әлеуметтік-экономикалық қырларын және Қазақстанмен байланысты депортациялық үдерістерді талдау.

Тақырыптың өзектілігі оның саяси пікірталас тудыруымен ғана емес, деректердің әр кезеңде әртүрлі мақсатпен жасалуымен де анықталады. Кеңестік мекемелер операциялық есептерді басқару мен бақылау үшін құрастырды; тәуелсіздік кезеңіндегі комиссиялар қуғын-сүргін құрбандарын анықтау және құқықтық ақтау міндетін алға қойды; ал естеліктер жеке адамның басынан өткенін сақтауға бағытталды. Осы дерек түрлерінің ешқайсысы оқиғаны жеке өзі толық түсіндіре алмайды. Мәселен, әкімшілік есепте адамның қайда жіберілгені көрсетілгенімен, отбасының бөлінуі немесе тілдік ортаның өзгеруі туралы мәлімет болмауы мүмкін. Керісінше, мемуар авторы тұрмыстық тәжірибені егжей-тегжейлі жеткізгенімен, бүкіл көші-қон ағынының көлемін анықтай алмайды. Сондықтан Эстонияның КСРО құрамына енгізілуі мен Қазақстанға бағытталған қозғалысты бір мезгілде халықаралық қатынастар, экономикалық қайта құру, саяси бақылау және әлеуметтік бейімделу деңгейлерінде зерттеу қажет. Мақалада «қосылу» атауы тақырыптың қалыптасқан нұсқасы ретінде сақталғанымен, әр тарихнамалық мектептің оқиғаға берген құқықтық бағасы арнайы ажыратылып көрсетіледі. Балтық пен Орта Азияның Ресей империясы және КСРО құрамындағы тарихын салыстырған И. Никифоров қазіргі оқулықтарда орныққан түсіндіру үлгілері мен тарихи мифтерді арнайы мәселе ретінде көтереді [4].

1939–1940 жылдардағы халықаралық жағдайдың Эстонияның саяси және экономикалық мәртебесіне қалай әсер еткені қарастырылды. Екіншіден, сыртқы сауда, кеден, меншік және шетелдік капиталға қатысты кеңестік шешімдердің мазмұны анықталды. Үшіншіден, Эстониядан күштеп көшірілгендердің саны мен әлеуметтік құрамы туралы ведомстволық мәліметтер Қазақстан архивіндегі партиялық статистикамен салыстырылды. Төртіншіден, қоныс аударушылардың тілдік, діни және мәдени ортаға бейімделуін түсіндіретін жарияланымдар мен мемуарлық зерттеулер талданды. Осындай міндеттер мақала атауындағы әлеуметтік-экономикалық мәселені тек шаруашылық көрсеткіштермен шектемей, меншік пен еңбек жағдайының, діни институттардың және отбасылық мәдени сабақтастықтың өзгеруімен байланыстыруға мүмкіндік береді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы Қазақстандағы эстон қауымының қалыптасуын бір ғана депортациялық науқанның нәтижесі емес, патшалық қоныстану, соғыс кезіндегі эвакуация және саяси күштеп көшіру қатарынан тұратын бірнеше қозғалыс толқыны ретінде қарастырудан көрінеді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің деректік қорына Қазақстан Республикасы Президенті архивінің партиялық-статистикалық құжаттары енгізілді [5]. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын оңалту жөніндегі мемлекеттік комиссия материалдары жеке дерек тобы ретінде пайдаланылды [6]. Ресей Федерациясының мемлекеттік және ведомстволық архивтерінде сақталған НКВД–МГБ құжаттары да қарастырылды [7]. Сыртқы саясат пен экономикалық қатынастар туралы құпиясыздандырылған материалдар пайдаланылды. Мемлекеттік қауіпсіздік органдарының құжаттар жинағы депортациялық операциялардың көрсеткіштерін анықтауға мүмкіндік берді [8]. Бұл материалдардан депортацияланғандардың саны мен әлеуметтік құрамы, оларды тіркеу тәртібі,

сыртқы сауданы қайта ұйымдастыру және партия ұйымдарындағы этникалық құрам жөніндегі мәліметтер іріктелді. GULAG-ONLINE жобасының материалдары қосымша дерек ретінде пайдаланылды [9]. Депортация туралы мемуарлық жинақтар жеке куәліктерді талдауға негіз болды [10]. Деректерді талдау үш кезеңмен жүргізілді. Алдымен құжаттардың жасалған уақыты, мекемелік тегі және ақпараттық мақсаты анықталды. Одан кейін әртүрлі қорлардағы сандық көрсеткіштер өзара салыстырылып, әкімшілік есеп пен жеке куәліктер арасындағы айырмашылықтар белгіленді. Соңында алынған нәтижелер кеңестік, посткеңестік және батыстық тарихнаманың тұжырымдарымен салыстырылды. Жұмыста тарихи-салыстырмалы, жүйелік, тарихнамалық және деректанулық сын әдістері қолданылды. Мемуарлық мәтіндер ресми статистиканы тікелей алмастыратын дерек ретінде емес, күштеп көшірудің күнделікті өмірге, тілге және мәдени жадыға ықпалын түсіндіретін куәлік ретінде қарастырылды.

Тарихнамалық материалдарды іріктеуде автордың саяси ұстанымынан гөрі еңбектің деректік негізіне және зерттеу сұрағына басымдық берілді. Бірінші топқа НКВД–МГБ қызметін көрсететін кеңестік және ресейлік құжаттық басылымдар кірді. Сыртқы саясат жөніндегі құпиясыздандырылған құжаттар халықаралық шешімдерді қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Мемлекеттік қауіпсіздік органдарының соғыс кезеңіндегі қызметі арнайы жинақ негізінде қарастырылды. Эстондық әріптестік мәселесіне арналған архивтік жинақ та осы топқа енгізілді [11]. Екінші топтағы зерттеулерде Балтық елдеріндегі кеңестік қуғын-сүргін мәселесі талданады. Батыстық әскери тарихнамада аймақтағы соғыс пен оккупация үдерістері қарастырылады. Мемуарлық зерттеулерде жер аудару жады, бірегейлік және оралу мәселелері негізгі орын алады. Үшінші топқа Қазақстандағы депортация тарихына арналған құжаттар жинағы енгізілді. Қазақстандық эстонның өмірбаяны туралы жарияланым жеке қауым өкілінің тәжірибесін көрсетеді [12]. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын оңалту жөніндегі комиссия материалдары мәселенің деректік аясын кеңейтеді. Эстон қауымының қазақ мәдени ортасындағы тәжірибесі публицистикалық материал арқылы қарастырылды [13]. Осы топтастыру бір оқиғаны әртүрлі ұлттық тарихнаманың қалай түсіндіретінін салыстыруға жағдай жасады. Ғылыми еңбектердегі сандық мәліметтер бастапқы құжатқа сілтеме болған жағдайда ғана пайдаланылды; публицистикалық материалдар сандық дәлел ретінде емес, қоғамдық жад пен жеке өмірбаянның көрінісі ретінде бағаланды. Тарихи білім беру дағдарысы мен өткенді түсіндірудегі идеялық қайшылықтар туралы А.П. Мякшевтің пайымдары да тарихнамалық мәтіннің қоғамдық қызметін бағалауға мүмкіндік береді [14]. Ресейлік бұқаралық ақпарат құралдарындағы Балтық тақырыбына арналған материалдар академиялық дәлелдің орнына жүрмегенімен, мәселенің қоғамдық пікірде қалай ұсынылатынын көрсету үшін пайдаланылды [15].

Сандық мәліметтерді түсіндіру кезінде есеп бірлігіне ерекше назар аударылды. «Ұсталған», «жер аударылған», «арнайы қоныстанушы», «эвакуацияланған», «партия мүшесі» және «партия мүшелігіне кандидат» ұғымдары бір санатқа біріктірілген жоқ. Әр көрсеткіш құжатта қалай берілсе, сол әкімшілік контекст аясында талданды. Мысалы, 1941 жылғы қауіпсіздік есебіндегі 9156 адам қуғын-сүргін операциясының нәтижесін көрсетеді, ал Қазақстандағы 24, 33, 44 және 75 адам туралы мәліметтер партия ұйымында тіркелген эстондарға ғана қатысты. Екі қатардың ақпараттық табиғаты бөлек болғандықтан, олардың негізінде тікелей демографиялық пропорция есептеу дұрыс емес. Салыстырудың мақсаты нақты жалпы сан шығару емес, әр мекеменің қандай адамдарды және қандай міндетпен есепке алғанын анықтау болды. Мұндай тәсіл архивтік цифрларды механикалық қосуға жол бермей, статистиканың жасалу логикасын зерттеу нысанына айналдырады. Географиялық атаулар мен мекеме қысқартулары да құжат жасалған кезеңдегі нұсқасымен беріліп, қазіргі атаулар қажет жерде жақша ішінде түсіндірілді.

Зерттеу барысында проблемалық-хронологиялық әдіс те қолданылды: Эстонияның КСРО құрамына қосылуы, экономикалық қайта құрулар, депортация және Қазақстандағы бейімделу мәселелері өзара сабақтас кезеңдер бойынша қарастырылды. Статистикалық топтау тәсілі архивтік есептердегі сандық көрсеткіштерді жылдары мен есепке алу санаттарына қарай

жіктеуге мүмкіндік берді. Деректерді өзара верификациялау әдісі арқылы ведомстволық құжаттардағы мәліметтер жарияланған жинақтармен және мемуарлық куәліктермен салыстырылды. Тарихнамалық салыстыру кезінде әр зерттеудің деректік базасы, ұғымдық аппараты және авторлық қорытындысы жеке бағаланды.

Нәтижелер

Жинақталған деректер Эстонияға қатысты кеңестік саясаттың саяси бақылау, экономикалық орталықтандыру және халықты күштеп көшіру шаралары қатар жүргенін көрсетті. 1941 жылғы 17 маусымда КСРО мемлекеттік қауіпсіздік органдары басшылығының ВКП(б) Орталық Комитетіне жолдаған есебінде Эстонияда 3178 адамның ұсталғаны, 5978 адамның жер аударылғаны, барлығы 9156 адамның қуғын-сүргінге ұшырағаны көрсетілген. Бұл көрсеткіш алғашқы ұйымдастырылған операцияны сипаттайды. Соғыс басталғаннан кейін эвакуация, депортация және майдан шебінен көшіру ағындары араласып кеткендіктен, кейінгі санақтарда адамдардың құқықтық мәртебесі мен этникалық құрамы біркелкі тіркелмеген.

1939–1940 жылдардағы құжаттар Балтық кеңістігіндегі экономикалық мәселе халықаралық келіссөздерден бөлек болмағанын көрсетеді. Эстония, Латвия және Литвадағы кәсіпорындар мен қаржы активтеріне британдық және германдық капитал тартылған еді. Кеңестік басқару орнағаннан кейін меншік пен сыртқы сауда тәртібінің өзгеруі шетелдік салымдардың тағдыры туралы сұрақ туғызды. Құжаттар жинағында британ өкілдерінің өтемақы мәселесіне назар аударғаны байқалады [16]. Герман мүлкі мен сауда мүдделері бөлек келіссөздер аясында қаралған. Мұның өзі ұлттықтандырудың ішкі экономикалық шара ғана емес, КСРО-ның Ұлыбритания және Германиямен қатынасына әсер еткен мәселе болғанын дәлелдейді. Дегенмен қолда бар материалдар әр елдің шығынын толық есептеуге мүмкіндік бермейді. Сондықтан мақалада «экономикалық пайда» немесе «өтемақы көлемі» жөнінде нақты сомалық қорытынды жасалмайды; оның орнына шешім қабылдау құзыретінің республикалық деңгейден Мәскеудегі одақтық органдарға өткеніне және меншік иелерінің құқықтық жағдайы өзгергеніне назар аударылады.

Сыртқы сауданы орталықтандыру бірнеше әкімшілік қадамнан тұрды. Одақтық өкілдердің тағайындалуы жаңа лицензия беру тәртібін енгізіп қана қойған жоқ, жергілікті кеден мекемелерінің бағыныстылығын да өзгертті. Бұған дейін Эстония үкіметі шешкен экспорт және импорт мәселелері КСРО Сыртқы сауда халық комиссариатының құзыретіне өтті. Осы өзгеріс республика кәсіпорындарының бұрынғы серіктестерімен тікелей жұмыс істеу мүмкіндігін шектеді және сауда ағындарын бүкілодақтық жоспарға бейімдеді. Экономикалық қайта құруды меншік иелерінің ауысуымен байланысты қарастырғанда, депортацияланған немесе қамауға алынған адамдардың кәсіпорны, тұрғын үйі, жері және тауар қоры жөніндегі мәселе алға шығады. Архивтік нұсқаулықтар мүлікті тізімдеу рәсімінің болғанын көрсеткенімен, кейін оның бұрынғы иесіне қайтарылу тетігі анық көрінбейді. Бұл сәйкессіздік ресми тәртіп пен нақты тәжірибені ажыратуды талап етеді. Күштеп көшірілгендердің материалдық шығынын анықтау үшін болашақта мүлік тізімдерін, жергілікті атқару органдарының қабылдау актілерін және кейінгі шағымдарды бір-бірімен салыстыру қажет.

Қауіпсіздік органдарының Эстониядағы қоғамдық көңіл күй жөніндегі хабарламалары саяси шешімдердің ақпараттық ортасын көрсетеді. 1940 жылдың жазында Мәскеуге Таллиннен митингілер, ұлттық азшылықтар және жаңа билікке қарсылық туралы жедел мәліметтер жіберілген. Мұндай құжаттарды қоғамның бейтарап көрінісі ретінде қабылдауға болмайды: арнайы қызмет хабарламасында қауіп-қатерді айқындау және орталық басшылықтың назарын белгілі бір топтарға аудару міндеті болды. Соған қарамастан олар кеңестік басшылықтың Эстониядағы ахуалды күн сайын бақылағанын және әлеуметтік топтарды саяси сенімділігіне қарай жіктегенін дәлелдейді. Кейінгі депортациялық тізімдердегі «әлеуметтік қауіпті» санаттардың қалыптасуы осы бақылау тәжірибесімен сабақтас болды. Деректерді салыстыру саяси айыптау үшін этникалық белгі жалғыз өлшем болмағанын көрсетеді: бұрынғы мемлекеттік

қызмет, әскери атақ, кәсіпкерлік жағдай, меншік көлемі, қоғамдық бедел және діни қызмет те тәуекел белгісі ретінде есепке алынған. Осы себепті депортацияны тек этностық көшіру ретінде сипаттау оның әлеуметтік құрылымын толық ашпайды.

Көшіру операциясының ресми тәртібі мен орындалуы арасында айырмашылық болды. Депортация құжаттарында отбасы мүшелерін тіркеу және жеке заттарды алуға рұқсат беру тәртібі көрсетілді. Мемлекеттік комиссия материалдарында мүлікті есепке алу мәселесі де көрініс тапқан. Қауіпсіздік органдарының нұсқаулықтарында баратын жерде баспана мен жұмыс ұсыну қарастырылды. Алайда тасымалдаудың жеделдігі, соғыс басталғаннан кейінгі көлік тапшылығы және қабылдаушы аудандардың дайын болмауы бұл талаптарды толық орындауға кедергі келтірді. Мемуарларда адамдардың жолға қысқа мерзімде жиналғаны, отбасы мүшелерінің әртүрлі бағытқа жіберілгені және мүліктің тағдыры туралы нақты ақпарат ала алмағаны жиі айтылады. Ресми құжат пен естеліктің арасындағы осы айырмашылық зерттеу үшін маңызды нәтиже береді: нұсқаулық мемлекет жоспарлаған тәртіпті көрсетеді, ал куәлік сол тәртіптің адам өмірінде қалай жүзеге асқанын танытады. Екеуін қарама-қарсы қоюдан гөрі, жоспар мен тәжірибе арасындағы алшақтықты өлшейтін өзара толықтырушы деректер ретінде қолдану орынды.

Лютеран дін қызметкерлерінің депортацияланғандар тізімінде жеке аталуы Балтық қоғамының әлеуметтік құрылымына жасалған қысымның тағы бір қырын ашады. Дін қызметкері тек ғибадат өткізуші емес, жергілікті қауымның білім беруі, қайырымдылығы және мәдени жадында орны бар тұлға еді. Оны қоныстан шығару қауымның ұйымдастырушылық орталығын әлсіретті; шіркеу ғимараты мен мүлкінің жаңа мақсатқа берілуі бұл өзгерісті материалдық жағынан бекітті. Қазақстанға келген діндарлардың тұрақты шіркеу, діни әдебиет және ана тіліндегі қауымдық байланыс құру мүмкіндігі шектеулі болды. Бірақ бір ведомстволық тізімнің негізінде барлық лютеран қауымының тағдырын бір үлгіге салуға болмайды. Нәтиже жаңа зерттеу бағытын ғана ұсынады: дін қызметкерлерінің жеке істерін, Эстониядағы приходтық тізімдерді және Қазақстандағы арнайы қоныстар құжаттарын салыстыру. Осындай микроисториялық зерттеу дінге қарсы саясаттың нақты отбасылар мен қауымдарға әсерін жалпы саяси тұжырымнан гөрі дәл көрсетуі мүмкін.

Қазақстандағы партия ұйымының статистикасы эстондардың әлеуметтік бейімделуінің бір ғана қырын көрсетеді. Партия мүшелігі кеңестік қоғамда қызметтік өсуге, басқару жұмысына және мемлекеттік мекемелерге орналасуға ықпал ететін маңызды ресурс болды. 1940–1943 жылдардағы өсім республикаға жаңа адамдардың келгенін аңғартуы мүмкін, бірақ олардың бәрінің өмір жолы мен Қазақстанға келу себебі есеп кестесінде жазылмаған. Кейбірі Балтықтан эвакуацияланған маман, кейбірі әскери құрылым қызметкері, енді бірі бұрыннан тұратын қоныстанушы болуы ықтимал. Сондықтан статистиканы толықтыру үшін партиялық жеке істер, сауалнамалар және кадрлық анкеталар қажет. Сол құжаттар ғана туған жерін, ұлтын, кәсіптік даярлығын және көшу бағытын нақтылауға мүмкіндік береді. Қолда бар сандардың маңызы – олар 1940-жылдардың басында Қазақстандағы эстондардың институционалдық көрінуі артқанын дәлелдейді. Бұл құбылыс депортацияланғандардың еңбекке орналастырылуы мен басқарушы кадрлардың қозғалысын зерттеуге жаңа сұрақ қояды. Қазақстандағы партиялық кадрлар құрамын түсіндіруде С. Сәдуақасұлының мемлекеттік және қоғамдық қызметіне қатысты құжаттар жинағы республикалық басқару ортасындағы ұлттық кадрлар мәселесін салыстырмалы контексте қарауға көмектеседі [17].

Архивтік нұсқаулықтарда көшірілетін отбасылардың мүлкін тіркеу, жүк алып шығуына мүмкіндік беру және жаңа қоныста еңбекке орналастыру тәртібі белгіленген. Соғыс жағдайында бұл талаптардың толық орындалмағаны депортация құжаттарынан байқалады. Мемлекеттік комиссия материалдары да ресми тәртіп пен нақты жағдайдың арасындағы айырмашылықты көрсетеді. Сондықтан ресми нұсқаулықтар депортацияланғандардың нақты тұрмыс жағдайын түгел бейнелей алмайды. Әкімшілік тілде «көшіру» немесе «эвакуация» деп аталған шаралар-

дың едәуір бөлігі таңдау еркіндігін шектеп, мүлкітік шығынға және бұрынғы әлеуметтік байланыстардың үзілуіне алып келді.

Экономикалық қайта құру ең алдымен сыртқы сауда мен меншік қатынастарынан көрінді. 1940 жылғы 22 тамыздағы БК(б)П ОК Саяси бюросының шешімі Эстония, Латвия және Литвадағы сыртқы сауда өкілдерін тағайындап, бұрын берілген экспорттық және импорттық лицензияларды қайта қарауды, кеден органдарын КСРО Сыртқы сауда халық комиссариатына бағындыруды көздеді. Соның нәтижесінде сыртқы экономикалық шешімдер республикалық мекемелерден одақтық орталыққа өтті. Британдық инвестицияларды өтеу мәселесі дипломатиялық деңгейде көтерілді. Құпиясыздандырылған сыртқы саяси құжаттар Балтық елдеріндегі ұлттықтандырудың халықаралық экономикалық салдары болғанын аңғартады.

Депортацияланғандардың әлеуметтік құрамы да біркелкі болмаған. 1941 жылғы ГУЛАГ есебінде Эстониядан көшірілгендер қатарында кәсіпкерлер, жер иеленушілер, ірі саудагерлер, бұрынғы офицерлер және дін қызметкерлері аталады. Лютеран дін қызметкерлерінің жеке санат ретінде көрсетілуі діни қауымдардың тек идеологиялық емес, мүлкітік қысымға да түскенін білдіреді. Шіркеу ғимараттары мен жер иеліктерінің мемлекет қарауына өтуі, діни әдебиеттің тапшылығы және ашық ғибадат ету мүмкін-дігінің шектелуі қауымдық өмірдің сабақтастығын әлсіретті.

Қазақстан Республикасы Президенті архивіндегі статистика 1940–1943 жылдары республика астанасының партия ұйымында тіркелген эстондар санының өскенін көрсетеді. 1940 жылғы 1 қаңтарда 18 партия мүшесі және 6 кандидат, барлығы 24 адам есепке алынған. 1941 жылғы 1 қаңтарда олардың жалпы саны 33-ке, 1942 жылғы ақпанда 44-ке, 1943 жылғы қаңтарда 75 адамға жеткен. Төрт жылдағы үш еседен астам өсім Қазақстандағы эстон қауымының сандық өзгерісін жанама түрде танытады. Дегенмен партия есебі бүкіл этностың демографиялық көлемін көрсетпейді: оған тек партия мүшелері мен кандидаттары кірген. Сондықтан бұл деректі жалпы депортация санының тікелей өлшемі емес, көші-қон қозғалысын сипаттайтын қосымша индикатор ретінде қолданған жөн.

Эстондардың Қазақстанға келуі тек 1940-жылдардағы депортациямен шектелмеген. Ақмола өңіріндегі эстон қоныстанушылары туралы жарияланымдар олардың бір бөлігі қазақ даласына XX ғасырдың басындағы шаруаларды қоныстандыру науқандары кезінде келгенін көрсетеді. Демек, патшалық кезеңдегі ерікті немесе шаруашылық қоныс аударуды кеңестік саяси депортациямен араластырмау қажет. Осы айырмашылық Қазақстандағы эстон қауымының қалыптасуын бірнеше көші-қон толқыны арқылы қарастыруға мүмкіндік береді.

Талқылау

Алынған нәтижелер шетелдік және посткеңестік тарихнамадағы негізгі пікірталастармен үйлеседі, бірақ олардың кейбірін нақтылауды қажет етеді. П. Буттар Балтық мемлекеттерінің Германия мен Кеңес Одағы арасындағы геосаяси бәсекеде қалғанын және соғыс жылдарындағы адами шығынның аса жоғары болғанын атап көрсетеді. В. Даволиуте мен Т. Балкелис редакциялаған мемуарлар жинағы ресми құжаттарда көрінбейтін жеке тәжірибені – үйден айырылу, отбасы байланысының үзілуі және оралу мәселесін – талдауға мүмкіндік береді. Ал Ш. Черноушктің жарияланымдары депортацияның аймақтық ауқымын салыстыруға арналған мәліметтер ұсынады. Бұл еңбектерді бірге қарастыру статистикалық сан мен адамның күнделікті тәжірибесі бірін-бірі толықтыратынын көрсетеді.

Кеңестік тарихнамада Балтық республикаларының КСРО құрамына енуі көбіне социалистік қайта құрудың заңды нәтижесі ретінде түсіндіріліп, халықтың бір бөлігін күштеп көшіру қауіпсіздік шарасы немесе таптық күрестің жалғасы ретінде баяндалды. Мұндай еңбектерде ұлттықтандыру мен жоспарлы шаруашылыққа көшу жағымды экономикалық өзгеріс ретінде көрсетілді, ал меншік иелерінің шығыны және еркін қозғалыстың шектелуі дербес мәселе болып талданбады. Посткеңестік ресейлік әдебиет біркелкі емес: зерттеушілердің бір бөлігі құпиясызданды-

рылған құжаттарды айналымға енгізіп, қуғын-сүргін ауқымын нақтыласа, екінші бөлігі оқиғаларды соғыс алдындағы қауіпсіздік мүддесімен түсіндіруге бейім. Эстония туралы оқу әдебиетінде мемлекеттің егемендігін жоғалту мәселесі алға шығады [18]. Балтық елдеріндегі қуғын-сүргінге арналған зерттеулерде адам құқығы мәселесі басым. Батыстық әскери тарихнама оккупациялық биліктің қалыптасуын қарастырады. Мемуарлық зерттеулер тарихи жад пен бірегейлікке ерекше назар аударады. Осы айырмашылық дерек таңдауға да әсер етеді: бір бағыт дипломатиялық хаттар мен мемлекеттік шешімдерге, екіншісі қуғындалғандардың тізімі мен жеке куәліктеріне көбірек сүйенеді. Мақаладағы салыстырмалы тәсіл осы мектептердің бірін алдын ала дұрыс деп жарияламай, олардың дәлелдік негізі мен түсіндіру шегін көрсетуге бағытталды.

Депортация көлеміне қатысты мәліметтердің алшақтығы көбіне зерттелетін кезең мен есептеу әдісінен туындайды. Қауіпсіздік органдарының жинағы 1941 жылғы маусым операциясының нақты көрсеткіштерін береді. Балтық елдеріндегі қуғын-сүргін туралы зерттеу кейінгі тұтқындау, жер аудару және арнайы қоныстандыру науқандарын да қамтиды. Әскери тарихқа арналған еңбек соғыс кезіндегі өлім мен босқындықты кеңірек демографиялық жағдайда қарастырад. Сондықтан әртүрлі сандарды қатар келтіру олардың бір құбылысты өлшейтінін білдірмейді. Зерттеуде 9156 адам туралы көрсеткіш нақты күні мен құжаттық контекстімен берілді; ол барлық кезеңдегі эстон депортациясының қорытынды саны ретінде қолданылған жоқ. Мұндай сақтық мақаланың тарихнамалық сипатына сәйкес келеді. Ғылыми пікірталаста мәселе ең үлкен немесе ең кіші цифрды таңдауда емес, санның қандай аумақты, уақытты және құқықтық санатты қамтитынын ашуда. Қазақстанға нақты қанша адамның жеткізілгенін анықтау үшін эшелон тізімдері, қабылдау пункттерінің журналдары, арнайы қоныстанушы-лардың есеп карточкалары және кейінгі босату құжаттары салыстырылуы керек.

Экономикалық орталықтандыру мен депортацияның байланысын тікелей себеп-салдар формуласына айналдырудан сақ болған жөн. Ұлттықтандыру бүкіл шаруашылық жүйесін қайта құруға бағытталса, депортация саяси сенімсіз деп белгіленген топтарды бақылау мен оқшаулаудың құралы болды. Дегенмен нақты адам өмірінде бұл екі саясат тоғысты: қамау немесе көшіру тұрғын үйден, кәсіпорыннан, жерден және кәсіби мәртебеден айырылуға әкелді; бос қалған мүлік жаңа басқару жүйесінің қарауына өтті. Сол себепті әлеуметтік-экономикалық салдарды тек мемлекеттік бюджет немесе өндіріс көрсеткіштері арқылы бағалау жеткіліксіз. Отбасының жинақ капиталы, кәсіптік дағдыларды пайдалану мүмкіндігі, еңбек ақысы, тұрғын үй жағдайы және ұрпаққа берілетін мәдени ресурс та есепке алынуға тиіс. Қазіргі мақала осы байланысты сапалық деңгейде көрсетеді, ал толық экономикалық бағалау үшін жеке мүлік актілері мен жергілікті бюджет құжаттарын қамтитын арнайы зерттеу қажет. Бұл шектеу қорытындыларды асыра жалпылаудан қорғайды.

Қазақстанға бейімделу мәселесінде қабылдаушы қоғамның рөлін де ескеру қажет. Арнайы қоныстанушылар өндіріс орындарына, ауыл шаруашылығына және әртүрлі аймақтарға бөлініп орналастырылды; олардың күнделікті тәжірибесі қоныс орнының климатына, еңбек түріне, жергілікті басшылыққа және тұрғындармен қарым-қатынасына қарай өзгерді. Қазақ және басқа жергілікті отбасылармен тұрмыстық байланыс жаңа ортаға икемделуге көмектескенімен, әкімшілік шектеулер қозғалыс еркіндігін тарылтты. Эстон тіліндегі білім беру мен баспасөздің болмауы ұрпақаралық тіл берілісін әлсіретті, ал орыс тілі мемлекеттік мекеме мен мектептегі негізгі қатынас тіліне айналды. Бұл өзгерісті біржақты «ассимиляция» деп атау жеткіліксіз: Қазақстандағы эстондар кейбір мәдени белгілерін отбасылық деңгейде сақтады. Мемуарлық зерттеулер тіл әлсіреген жағдайда да діни сенім мен отбасылық әңгіменің жалғасқанын көрсетеді. Демек бейімделу жергілікті қоғамға кірігу мен этномәдени айырмашылықты сақтау қатар жүрген көп деңгейлі үдеріс болды.

Оралу тәжірибесі де барлық депортацияланған халық үшін бірдей болған жоқ. Кейбір кенестік этностарға Сталин қайтыс болғаннан кейін автономиялық аумақтарына жаппай қайтуға құқық берілді; Балтықтан көшірілгендердің оралуы жеке шешімдерге, құжат рәсіміне, баспана мен туыстық байланыстың сақталуына тәуелді болды. Ұзақ уақыт Қазақстанда немесе

Сібірде тұрған ұрпақ үшін тарихи отан таныс емес әлеуметтік кеңістікке айналуы мүмкін еді. Мемуарлық еңбектер «үйге қайту» ұғымының екіұштылығын жақсы көрсетеді: географиялық оралу бұрынғы мүлікті, кәсіби жағдайды немесе қауымдағы орынды автоматты түрде қалпына келтірмеді. Тәуелсіздік кезеңінде азаматтық пен тіл талаптары қосымша бейімделу мәселелерін туғызды. Осы тұрғыдан Қазақстандағы өмірді уақытша аралық кезең деп қана қарастыру дұрыс емес; бірнеше ұрпақ үшін ол тұрақты өмірбаяндық және мәдени тәжірибеге айналды. Бұл тұжырым депортация тарихын тек жөнелту және босату даталарымен шектемей, оның ұзақ мерзімді әлеуметтік салдарын зерттеудің қажеттігін көрсетеді. Қазақстан мен Қалмақиядағы күштеп көшіру салдарын салыстырған зерттеу әр этностың қайтуы мен жаңа ортаға бейімделуінің біркелкі болмағанын нақтылайды [19].

Тарихи жадтың қалыптасуы архивтің ашылуы, қоғамдық ұйымдардың жұмысы және мемлекеттік әлеуметтік саясатпен байланысты. Эстонияда қуғын-сүргінге ұшыраған адамның мәртебесін растау, жеңілдік алу және мемориалдық жобаларға қатысу үшін құжаттық дәлел қажет болды [20]. Соның нәтижесінде жеке отбасылық естелік ресми куәлікпен және архив анықтамасымен ұштасатын жаңа кеңістік пайда болды. Қазақстанда саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі комиссиялар бұрын жабық болған қорларды зерттеуге, депортацияланған этностар туралы құжаттар жинақтарын жариялауға мүмкіндік берді. Екі елдегі бұл үдерістер бір-бірін толықтыра алады: Эстония архивтері адамның қуғындалғанға дейінгі өмірін, ал Қазақстан қорлары оның қабылдануы мен кейінгі еңбек жолын көрсетуі ықтимал. Трансұлттық дерекқор құру бір адамның үзілген өмірбаянын екі архивтік кеңістікте қайта біріктіруге жағдай жасар еді. Мұндай жұмыс статистиканы нақтылаумен қатар, тарихи жадты саяси ұраннан жеке тағдырға негізделген ғылыми баяндауға көшіруге көмектеседі. Балтық өңіріндегі осындай жад тәжірибесінің нақты көріністерінің бірі – Цесвайне лютеран шіркеуінде 2003 жылы ашылған қуғын-сүргін және оккупация құрбандарына арналған мемориал [21].

Сонымен қатар тарихнамада қолданылатын ұғымдар бірдей емес. Кеңестік құжаттарда «әлеуметтік қауіпті элементтерді алып тастау», «арнайы қоныстандыру» және «эвакуация» тәрізді әкімшілік атаулар басым. Қазіргі Эстония мен батыстық әдебиетте сол әрекеттер оккупация және депортация ұғымдарымен түсіндіріледі. Терминологиялық айырмашылық жай ғана сөз қолданысы емес: ол оқиғаның заңдық сипатына, мемлекеттің жауапкершілігіне және зардап шеккендердің мәртебесіне берілетін бағамен байланысты. Сондықтан мақалада құжаттағы бастапқы атау мен зерттеушілік түсіндірме ажыратылып қолданылды.

Экономикалық деректер Балтық елдерінің қосылуын тек саяси шешім ретінде сипаттау жеткіліксіз екенін дәлелдейді. Сыртқы сауданың Мәскеуге бағындырылуы, лицензиялардың күшін жою және мүлікті ұлттықтандыру жергілікті шаруашылық субъектілерінің дербестігін шектеді. Британдық капиталға қатысты шешімдер өтемақы мәселесімен сабақтасты. Германиялық мүлікке қатысты құжаттар кеңестік басшылықтың экономикалық саясаты халықаралық жағдайға қарай сараланғанын аңғартады. Бұл тұжырым депортацияның экономикалық жағын да қайта қарауға итермелейді: көшірілгендердің баспанасы, жері және өндірістік мүлкі жаңа әкімшілік жүйеге өткен.

Дін қызметкерлері туралы архивтік мәлімет зерттеудің жеке нәтижесі ретінде маңызды. Бұрынғы еңбектерде Балтық тұрғындарының жалпы саны мен саяси санаттары жиі талданғанымен, лютеран дін қызметкерлерінің тағдыры мен шіркеу мүлкінің өзгеруі Қазақстан тарихнамасында арнайы қарастырылмаған. Бұл мәселе кеңестік атеистік саясатты депортацияның әлеуметтік құрылымымен байланыстыра зерттеуге мүмкіндік береді. Алайда қолда бар бір есеп барлық діни қауымға қатысты түпкілікті қорытынды жасауға жеткіліксіз; болашақта Эстония шіркеу архивтері мен арнайы қоныс аударушылардың жеке істерін салыстыру қажет.

Қазақстандағы партиялық статистиканың өсуін де сақтықпен түсіндіру керек. 1940–1943 жылдардағы 24-тен 75 адамға дейінгі өзгеріс көші-қонның ықпалын көрсеткенімен, оның барлығын депортациямен тікелей байланыстыруға болмайды. Өсімге эвакуацияланған маман-

дар, әскери қызметкерлер, бұрыннан тұрған қоныстанушылар және есепке алу тәртібінің өзгеруі әсер етуі ықтимал. Осы шектеуді ескеру архивтік санды алдын ала дайындалған саяси тұжырымға бағындырмай, оның нақты ақпараттық мүмкіндігін бағалауға жағдай жасайды.

Көшірілген отбасылардың Қазақстанға бейімделуі еңбекке орналасумен ғана шектелмеді. Эстон тіліндегі мектеп пен кітаптың болмауы, отбасылардың шашырауы және ресми қатынаста орыс тілінің үстем болуы ана тілін ұрпаққа жеткізуді қиындатты. Қазақстандағы эстондар туралы ауызша және публицистикалық материалдар олардың жергілікті ортаға бейімделе отырып, кейбір дәстүрлерін отбасылық деңгейде сақтағанын көрсетеді. Бірақ ұлттық мінезге қатысты жалпылама пайымдар нақты деректің орнын баса алмайды; сондықтан бейімделу тәжірибесін әлеуметтік орта, ұрпақ және қоныстанған аймақ бойынша бөлек зерттеген дұрыс.

1946 жылы Эстон КСР-іне кіру мен одан шығуды шектеу туралы хат алмасудың одақтық деңгейде қаралуы республикадағы қозғалыс пен сыртқы байланыстың орталықтан бақылауда болғанын дәлелдейді. Бұл жағдай соғыстан кейінгі қайта оралу мүмкіндіктерін де шектеді. Кейінгі кезеңде Балтыққа оралған адамдардың тіл білуі, азаматтық алуы және әлеуметтік ортаға қайта қосылуы әртүрлі өрбіді. Мемуарлық зерттеулерде «үйге оралу» әрдайым бұрынғы өмірді қалпына келтіруді білдірмейтіні көрсетіледі.

1990-жылдардан бастап Эстонияда депортация құрбандарын құқықтық және қоғамдық тұрғыдан мойындау күшейді. Архивтер ашылып, естелік кітаптары мен мемориалдық жобалар жасалды, зардап шеккен адамдарға арналған әлеуметтік қолдау тетіктері енгізілді. Бұл өзгеріс тарихнаманың деректік аясын кеңейтті, бірақ қазіргі саяси бағалардың архивтік құжаттарды түсіндіруге ықпал ету қаупін де сақтайды. Сондықтан зерттеуші кеңестік әкімшілік құжаттарды да, тәуелсіздік кезеңіндегі ресми материалдарды да деректанулық сыннан өткізуге тиіс.

Жалпы алғанда, салыстыру үш өзара байланысты үдерісті айқындады: Эстонияның шаруашылық жүйесін одақтық орталыққа бағындыру; саяси және әлеуметтік белгілер бойынша халықтың бір бөлігін күштеп көшіру; қоныс аударған адамдардың Қазақстандағы ұзақ мерзімді бейімделуі. Бұларды бір-бірінен бөліп қарастыру депортацияны тек демографиялық оқиғаға, ал қосылуды тек дипломатиялық шешімге айналдырып жібереді. Кешенді тәсіл саяси шешімнің меншікке, еңбекке, дінге, тілге және тарихи жадқа ықпалын қатар көрсетуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің шектеулері де бар. Қолданылған статистика әр жылда әртүрлі ведомстволық мақсатпен жиналған, ал кейбір қорлардағы мәліметтер толық жарияланбаған. Партиялық есептер этностың барлық өкілін қамтымайды, мемуарлар жеке тәжірибені ғана бейнелейді, ал интернет-ресурстардағы мәліметтердің деректік сапасы біркелкі емес. Сол себепті мақаладағы сандық көрсеткіштер нақты құжаттың шеңберінде түсіндіріліп, кең ауқымды демографиялық қорытынды ретінде ұсынылмайды.

Қорытынды

Зерттеу Эстонияның КСРО құрамына енгізілуі саяси басқару жүйесінің өзгеруімен ғана шектелмей, сыртқы сауда, меншік қатынастары және халық қозғалысына тікелей ықпал еткенін көрсетті. 1940 жылы кеден мен сыртқы сауданың одақтық орталыққа бағындырылуы республиканың экономикалық дербестігін азайтты. Ұлттықтандыру мен депортация барысында жеке және қауымдық мүліктің мемлекет қарауына өтуі бұл саясаттың материалдық салдарын күшейтті.

Архивтік мәліметтер Эстониядағы 1941 жылғы алғашқы жаппай операцияның көлемін, депортацияланғандардың әлеуметтік құрамын және олардың арасында лютеран дін қызметкерлерінің болғанын анықтауға мүмкіндік берді. Қазақстандағы партиялық есептер 1940–1943 жылдары тіркелген эстондар санының 24-тен 75 адамға өскенін көрсетеді. Бұл көрсеткіш көші-қон қозғалысының жанама белгісі болғанымен, оны республикадағы эстондардың толық саны немесе депортацияның тікелей нәтижесі деп қабылдауға болмайды.

Тарихнамалық талдау кеңестік әкімшілік құжаттар, батыстық зерттеулер және депортация куәгерлерінің естеліктері оқиғаларды әр қырынан көрсететінін дәлелдеді. Ресми есептер опера-

цияның ұйымдастырылуы мен сандық көрсеткіштерін береді; мемуарлар үйден, тілдік ортадан және әлеуметтік байланыстардан айырылудың ұзақ мерзімді зардабын ашады. Осы дерек топтарын өзара тексеру ғана саяси бағалаудан гөрі дәлелге негізделген тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Қазақстан жағдайында эстон қауымының қалыптасуын бірнеше көші-қон толқыны арқылы қарастырған жөн: XX ғасыр басындағы шаруашылық қоныстану, соғыс кезеңіндегі эвакуация және саяси депортация. Мұндай жіктеу адамдардың құқықтық мәртебесі мен бейімделу тәжірибесін шатастырмауға көмектеседі. Тілдік және мәдени сабақтастықтың әлсіреуі қоныс аударушылардың жергілікті ортаға кірігуімен қатар жүрген күрделі үдеріс болды.

Алдағы зерттеулерде Қазақстан мен Эстония архивтеріндегі жеке істерді, көшіру тізімдерін, шіркеу құжаттарын және ауызша тарих материалдарын бір дерекқорда салыстыру қажет. Бұл депортацияланғандардың нақты санын, қоныстанған аймақтарын және ұрпақаралық мәдени өзгерістерін дәлірек анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелерін XX ғасыр тарихына арналған жоғары оқу орны курстарында және оқу құралдарында деректердің әртүрлі түсіндірмелерін салыстыру үлгісі ретінде пайдалануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кеңестердің Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің Жарлығы. Эстониямен бейбітшілік шартын ратификациялау // ВЦИК жаңалықтары. – 1920. – 8 ақпан. – № 28; Жұмысшы-шаруа үкіметінің заңдар жинағы. – 1920. – № 7. – 44-бап.
2. Балтық және геосаясат. 1935–1945 жж.: Ресей Федерациясының Сыртқы барлау қызметінің құпиясыздандырылған құжаттары. – М.: РИПОЛ классик, 2009. – 264 б.
3. Buttar P. *Between Giants: The Battle for the Baltics in World War II*. – Oxford: Osprey Publishing, 2015. – 325 p.
4. Никифоров И. Ресей империясы мен КСРО құрамындағы Балтық және Орта Азия: қазіргі оқулықтардағы мифтер. – М., 2009. – 116 б.
5. Депортация тарихынан. Қазақстан. 1939–1945 жж.: құжаттар жинағы. Т.3. – Алматы: LEM, 2019. – 468 б.
6. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық оңалту жөніндегі мемлекеттік комиссия материалдары (XX ғ. 20–50 жж.): құжаттар мен материалдар жинағы. Т. 11 / Жалпы ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 227 б.
7. Л.П. Берияның «Арнайы қалтасы»: КСРО НКВД–ИМ Хатшылығы материалдары. 1946–1949 жж. – М.: Ресейдің соңғы тарихының мұрағаты, 1996. – Т. IV. – Д.150. – Л.179–184.
8. Ресей ФСК ОА. Ұлы Отан соғысындағы КСРО мемлекеттік қауіпсіздік органдары: құжаттар жинағы. Т.1. Кн.2. – М.: Кітап және бизнес, 1995. – 248 б.
9. Черноушек Ш. Балтық елдеріндегі кеңестік қуғын-сүргін және депортация // GULAG-ONLINE. – Маусым 2020. – Қолжетімді: <https://gulag.online/articles/soviet-repression-and-deportations-in-the-baltic-states?locale=ru> (қол жеткізілген күні: 28.10.2025).
10. *Narratives of Exile and Identity: Soviet Deportation Memoirs from the Baltic States* / Ed. by V. Davoliute, T. Balkelis. – Budapest: Central European University Press, 2018. – 230 p.
11. Эстония. Нацизмнің қанды ізі, 1941–1944: Эстондық әріптестердің қылмыстары туралы мұрағаттық құжаттар жинағы. – М.: Европа, 2006. – 266 б.
12. Қазақстандық Эстон Ян Кантер // *Deutsche Allgemeine Zeitung*. – 2016. – 14 сәуір. – Қолжетімді: <https://daz.asia/ru/kazahstanskij-estonets-yan-kanter/> (қол жеткізілген күні: 10.09.2026).
13. Эстондықтардың қазақ дүниетанымы, мәдениеті мен дәстүрлері туралы. – 2019. – 31 наурыз. – Қолжетімді: <https://365info.kz/2019/03/estontsy-o-kazahskom-mirovozzrenii-kulture-i-traditsiyah> (қол жеткізілген күні: 28.10.2025).

14. Мякшев А.П. Орыс идеясы Ресейдегі тарихи білім беру дағдарысы контекстінде // *Тарих және тарихи жады: ЖОО арасындағы ғылыми еңбектер жинағы* / Ред. А.В. Гладышева. – Саратов: Саратов мемлекеттік университеті, 2023. – Шығар. 27. – Б. 9–23.
15. Жойылған көтеріліс // *Lenta.ru*. – 2019. – 1 желтоқсан. – Қолжетімді: <https://lenta.ru/articles/2019/12/21/bunt/> (қол жеткізілген күні: 28.10.2025).
16. Мәжбүрлі альянс: Кеңес-Балтық қатынастары және халықаралық дағдарыс, 1939–1940 жж.: құжаттар жинағы / Құраст. Н.Н. Қабанов. – М.: Орыс кітабы, 2019. – 348 б.
17. Смағұл Сәдуақасұлының мемлекеттік, қоғамдық және ғылыми-педагогикалық қызметі: құжаттар жинағы. – Алматы: Литера-М, 2023. – 456 б.
18. Токарева В. Эстония: тарих кітаптары қалай жазады // *BBC News – Орыс қызметі*. – 2013. – 31 қазан. – Қолжетімді: https://www.bbc.com/russian/international/2013/11/131031_history_textbook_estonia (қол жеткізілген күні: 28.10.2025).
19. Мұқанов Т. Қазақстан және Қалмақия: дала болды // *Фемида*, 2023. – №2(326). – Б.40-42.
20. Эстония әлеуметтік сақтандыру департаменті. – 2024. – Қолжетімді: <https://www.eesti.ee/ru/pensii-socialnye-uslugi-i-posobia/posobia-i-vozmesheniya/posobia-dla-repressirovannykh-lic> (қол жеткізілген күні: 28.10.2025).
21. Цесвайне лютеран шіркеуіндегі мемориал. – 2003. – Қолжетімді: <http://www.cesvaine.lv/turisms/apskates-objekti-cesvaines-novada/cesvaines-luteranu-baznica.html> (қол жеткізілген күні: 28.10.2025).

References

1. Decree of the All-Russian Central Executive Committee on the ratification of the peace treaty with Estonia. (1920, February 8). *VCIK News*, No. 28; *Collection of Laws and Orders of the Workers' and Peasants' Government*, No. 7, Art. 44. [in Russian]
2. *The Baltic and Geopolitics. 1935–1945: Declassified documents of the Foreign Intelligence Service of the Russian Federation*. (2009). Moscow: RIPOL Klassik. 264 p. [in Russian]
3. Buttar, P. (2015). *Between Giants: The Battle for the Baltics in World War II*. Oxford: Osprey Publishing. 325 p.
4. Nikiforov, I. (2009). *The Baltic and Central Asia within the Russian Empire and the USSR: Myths in modern textbooks*. Moscow. 116 p. [in Russian]
5. *Deportation history of Kazakhstan. 1939–1945: Collection of documents*. Vol. 3. (2019). *Almaty: LEM*. 425 p. [in Kazakh]
6. *Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repressions (1920s–1950s): Collection of documents and materials*. Vol. 11. (2022). *Astana*. 227 p. [in Kazakh/Russian]
7. L. P. Beria's "Special Folder": *Materials of the Secretariat of the NKVD–MVD of the USSR, 1946–1949*. (1996). Moscow: *Archive of Contemporary History of Russia*. Vol. IV, File 150, Sheets 179–184. [in Russian]
8. *FSK of Russia*. (1995). *State Security Organs of the USSR in the Great Patriotic War: Collection of documents (Vol. 1, Book 2)*. Moscow: *Kniga i Biznes*. 248 p. [in Russian]
9. Chernoushek, S. (2020, June). *Soviet repression and deportations in the Baltic States*. GULAG-ONLINE. Retrieved from <https://gulag.online/articles/soviet-repression-and-deportations-in-the-baltic-states?locale=ru> (accessed 28.10.2025).
10. Davoliute, V., & Balkelis, T. (Eds.). (2018). *Narratives of Exile and Identity: Soviet Deportation Memoirs from the Baltic States*. Budapest: Central European University Press. 230 p.
11. *Estonia. The Bloody Trace of Nazism, 1941–1944: Collection of archival documents on the crimes of Estonian collaborators*. (2006). Moscow: *Evropa*. 266 p. [in Russian]
12. *Kazakhstani Estonian Yan Kanter*. (2016, April 14). *Deutsche Allgemeine Zeitung*. Retrieved from <https://daz.asia/ru/kazahstanskij-estonets-yan-kanter/> (accessed 10.09.2026). [in Russian]

13. *Estonians on Kazakh worldview, culture and traditions*. (2019, March 31). Retrieved from <https://365info.kz/2019/03/estontsy-o-kazahskom-mirovozzrenii-kulture-i-traditsiyah> (accessed 28.10.2025).
14. Myakshev, A. P. (2023). *The Russian idea in the context of the crisis of historical education in Russia*. In A. V. Gladysheva (Ed.), *History and Historical Memory* (Vol. 27, pp. 9–23). Saratov: Saratov State University. [in Russian]
15. *Suppressed uprising*. (2019, December 1). Lenta.ru. Retrieved from <https://lenta.ru/articles/2019/12/21/bunt/> (accessed 28.10.2025).
16. *Mazhbürli alyans: Keñes–Baltıq qatynastary jäne halyqaralyq dağdarys, 1939–1940 jji.: qujattar jinağı* / Comp. N. N. Kabanov. (2019). Moscow: Orys kitabı. 348 p. [in Kazakh/Russian]
17. *Smagul Saduakasuly's state, social and scientific–pedagogical activity: Collection of documents*. (2023). Almaty: Litera-M. 456 p. [in Kazakh]
18. Tokareva, V. (2013, October 31). *Estonia: How history books are written*. BBC News – Russian Service. Retrieved from https://www.bbc.com/russian/international/2013/11/131031_history_textbook_estonia (accessed 28.10.2025).
19. Mukanov, T. (2023). *Kazakhstan and Kalmykia: It was a steppe*. Femida, 2(326), 40–42. [in Kazakh/Russian]
20. *Estonian Social Insurance Department*. (2024). Retrieved from <https://www.eesti.ee/ru/pensii-socialnye-uslugi-i-posobia/posobia-i-vozmesheniya/posobia-dla-repressirovannyh-lic> (accessed 28.10.2025).
21. *Memorial at Cesvaine Lutheran Church*. (2003). Retrieved from <http://www.cesvaine.lv/turisms/apskates-objekti-cesvaines-novada/cesvaines-luteranu-baznica.html> (accessed 28.10.2025).